

2000-2008 seasons (*Çatalhöyük Research Project Volume 9*), 2014.

13. Bradley R. *The Moon and the Bonfire. An investigation of three stone circles in northeast Scotland*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland. 2005.

14. Mateiciucová I. *Talking stones: The chipped stone industry in Lower Austria and Moravia and the beginnings of the Neolithic in Central Europe (LBK), 5700-4900 BC.* – Masaricova univerzita, Brno, 2008.

15. Zastawny A., Grabowska B. *Materialy kultury ceramiki wstęgowej rytej ze st. 10, 11 w Targowisku, pow. Wielicki // Targowisko, stan. 10, 11. Osadnictwo z epoki kamienia Kraków, 2014.*

Юрій ФІНКОВСЬКИЙ (Любомль)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ (в середині – другій половині ХХ ст.)

Активне дослідження історичного минулого Любомльщини, бере свій відлік з другої половини ХІХ століття. В цей час на теренах регіону проводять перші етнографічні та археологічні експедиції, вивчаються архіви православних храмів, костелів тощо. Нові тенденції у цьому напрямку проявляються в першій половині ХХ ст., особливо в польський період (1921-1939 рр.), коли вперше порушено питання щодо охорони пам'яток історії, фіксуються і вивчаються нові пам'ятки археології, проводяться археологічні розкопки. Тоді ж спостерігається і поява перших наукових розвідок, статей присвячених минувшині Любомльського краю. [26].

В період нацистської окупації будь-яких досліджень на території Любомльщини практично не зафіксовано. В цей час можемо відмітити лише діяльність місцевої «Просвіти» та її сільських відділів, що пропагували серед населення краю українську історію. Також деякі статті з української історії та культури друкувала газета «Наші вісті», що виходила в м. Любомль.[12].

Тоді ж німецькою адміністрацією знищена значна частина архіву єврейської синагоги в м. Любомль.

В перші повоєнні роки на території Любомльщини теж не зафіксовано ніяких досліджень по вивченню предметів старовини. Натомість, уже тоді радянська влада, вкотре продемонструвала своє ставлення до пам'яток архітектури та історії краю. Так, у 1947 році в м. Любомль за вказівкою місцевої влади була зруйнована синагога (1510 р.), що вважалась однією з найстаріших в Україні.[13].

У 50-х рр. ХХ ст. Любомльський край уже потрапляє в поле зору краєзнавців та істориків. Так, протягом 1956-1958 рр. в с. Головно працює відомий радянський археолог, керівник Поліського загону Слов'янської (згодом - Волинської) експедиції АН СРСР Ю.В.Кухаренко, що досліджував тут могильники поморської культури.[5].

Перший могильник - Головне-І - знаходився приблизно в 3 км. на захід від селища, в урочищі «Будки», яке місцеві жителі називали «Мордасова гора». Частина цієї пам'ятки була сильно поруйнована вітровими видувами. В 1956 році на території могильника проведено невеликі розкопки. На розкритій площі (40x20 м.) виявлено три більш-менш збережених і чотири повністю зруйнованих захоронення. Всі три захоронення були підкльшові.[24].

Одне із захоронень знаходилось в кам'яному ящику з валунів, в якому було чотири посудини. З них вдалось відреставрувати чорнолощену урну і кришку до неї. Два інших захоронення виявлені в невеликих ямах з урнами і кльошами. Також знайдено бронзовий сплавлений виріб. Матеріали розкопок передано в Волинський краєзнавчий музей.[7].

Другий могильник – Головне ІІ – вченим виявлено приблизно в 2 км на південний схід від першого, в урочищі «Лищівка». В 1958 р. експедицією, під керівництвом Ю.Кухаренко (до складу також входили вчені З.А.Львова, Я.Ясканіс) була розкопана площа в 1272 м², на якій виявлено 34 захоронення. [5].

Посуд, виявлений в захороненнях, ліпний, різноманітний за формою: миски, горщики, кухлі, плоскі та круглі покришки. Деякі із посудин орнаментовані рядами невеликих пальцевих вдавлень або неглибокими розчесами. В одному із поховань виявлено також масивну литу срібну фібулу ранньолатенського типу, кільце та залізну петлю, що дозволило вченим датувати пам'ятку ІІІ ст. до н.е.[18].

Всі речі, виявлені під час розкопок на могильнику «Головно-ІІ» передано у фонди Державного Ермітажу (м.Санкт-Петербург).

Третій могильник - «Головно-ІІІ» - знаходився на південно-західній окраїні селища, на відстані 2 км., від попереднього. За свідченням місцевого населення, ще в середині 1950-х рр. під час

сільськогосподарських робіт, тут було викопано декілька невеликих глиняних посудин, заповнених перепаленими людськими кістками. У 1958 р. археологічна експедиція під керівництвом Ю.В.Кухаренка провела тут невеликі пошукові розкопки, якими виявлено лише незначну кількість фрагментів кераміки поморської культури. Цілих захоронень знайдено не було.[14].

Ще один могильник – «Головно-IV» - розміщувався поблизу населеного пункту, на піщаному підвищенні в урочищі «Кундичі». В роки німецько-радянської війни місцевим жителем тут було викопано горщик, наповнений перепаленими кістками. При обстеженні Ю.Кухаренком місця знахідки, було знайдено декілька фрагментів ліпного посуду того ж типу, що і в попередніх могильниках. При цьому зауважимо, що у згаданому урочищі, навесні 1958 року був виораний срібний денарій Траяна, (106 р. н.е.) Монета була придбана Ю.Кухаренком і передана у Волинський краєзнавчий музей (м.Луцьк).[18].

У 1958 році археолог Ю.Кухаренко також зібрав невелику кількість фрагментів кераміки поморської культури на розораному полі в с. Гуца. Подальших досліджень на місці знахідок не проводилось. Даний матеріал був переданий у фонди Волинського краєзнавчого музею. [24].

Окрім того, в 1958 році Ю.В. Кухаренко також проводив археологічні розкопки на городищі в с.Головно (X-XI ст.). Дослідником розкрито площу в 250 м². Згідно обстеження, культурний шар на городищі - 0,5 - 0,8 м. На розкопаній площі знайдено уламки глиняного посуду і біконічне пряслице з м'якого пісчаника. Виявлені кістки, за визначеннями, належать великій рогатій скотині, вівці, свині, коню, лосю, благородному оленю. Вся знайдена кераміка виготовлена на гончарному крузі, зрідка ліпна. Ліпна кераміка, зроблена із глини, із значною добавкою піску. Колір темно-коричневий, без орнаменту. Посуд, зроблений на гончарному крузі, товстостінний, коричневий, з домішками піску. Поверхня посуду покрита горизонтальними і хвилястими лініями. Кругле городище по периметру мало вал висотою до 1 м і затягнутим ровом. Діаметр городища трохи більше 30 м з підвищенням у центрі. На городищі під час розкопок виявлено скупчення каменів-валунів і зруб 3,5 х 3 м. Дерев'яні конструкції виявлені і в основі вала. Дерев'яні кліті, шириною до 5 м були засипані піском і глиною. Впритул до городища з півночі і північного заходу знаходилося селище з культурним шаром до 1 м і датується також IX-XI ст.

Поряд з городищем, з південного боку, знаходилося 4 парних кургани, великий і поряд малий. Розкопані один великий і малий. В курганах виявлені вугільні плями, невелика частина перепалених людських кісток, ліпна і кружална кераміка. В малому кургані було багато кам'яних валунів, розкиданих безсистемно, а в великому кургані, який був висотою до 1,5 м і діаметром 20 м зрідка зустрічались валуни, шар попелу до 0,2 м. По краях вугільної плями залишились недогорілі колоди і сліди вертикальних стовпчиків. Речі з розкопок передані у Волинський краєзнавчий музей.[6].

В цьому ж році археологом обстежувались городища в м. Любомль (X-XI ст. в урочищі «Шопи»; XIII-XIV ст. в урочищі «Замчище»).[15].

Паралельно з розвитком історико-археологічного вивчення Любомльського краю, відбувалось свідоме знищення його окремих пам'яток радянською владою. Найбільш показовим в цьому плані, є події 1961 року, коли за вказівкою місцевої влади, був спалений весь архів Любомльського костелу Св.Трійці 1412 року, архіви Св. Георгіївської та Різдва-Богородицької церков тощо.[11; 20].

На початку 1960-х рр. Любомльщина потрапляє в поле зору багатьох відомих вчених-археологів СРСР. Так, в 1963 році на території краю працює лєнінградський історик, спеціаліст по фортифікаційних комплексах періоду Київської Русі - П.О. Раппопорт (1913-1989). Зокрема, велику увагу дослідник приділив обстеженню, замірам і опису городищ X-XI ст. в м. Любомль (ур. «Шопи») та с. Гуца (Міловань), які пізніше опублікував у своїй монографії. [23]. Обстежував також городище «Замчище» XIII ст. в м. Любомль.[15].

Поряд із дослідженнями фахових істориків, на теренах Любомльщини активно працювали і місцеві краєзнавці.

В другій половині 50 - на поч. 60-х рр. XX ст. до вивчення минулого Любомльського краю найбільше прилучається місцевий краєзнавець, вчитель історії Дмитро Олександрович Остапюк (1914-1984 рр.). Саме його діяльність визначила основні етапи розвитку історико-краєзнавчих та археологічних досліджень на території регіону в подальші десятиліття.

Так, ще працюючи на посаді вчителя історії в с. Висоцьк Любомльського р-ну, Д.Остапюк розпочинає збирати спогади в місцевого населення, записує народні перекази і легенди, цікавиться археологією та нумізматиною. Згодом, переїхавши на нове місце роботи в м. Любомль, він продовжує досліджувати минувшину свого краю: об'їжджає усі села району, де збирає археологічні, писемні, етнографічні матеріали тощо. Уже тоді у дослідника з'являється ідея створення у м. Любомль краєзнавчого музею.[16].

З початку 60-х рр. XX ст. Д. Остапюк активно працює в архівних установах Львова та Луцька,

Археолог Кухаренко Ю.В.

*Дослідник городищ на Любомльщині
П.Раппопорт.*

*Засновник Любомльського краєзнавчого
музею, археолог, краєзнавець
Дмитро Остапюк.*

*Керівник археологічної групи Шельф
В.Артюх.*

складає велику картотеку історико-краєзнавчих довідок. Тоді ж він розпочинає написання історії м. Любомль.[2].

При цьому варто відзначити великий внесок Д. Остапука у напрямку археологічного дослідження Любомльщини.

Так, у 1962 році в м. Любомль на території ветеринарної лікарні, під час будівельних робіт, був викопаний горщик, заповнений попелом. Одержавши ці дані, Д. Остапук, пересіяв у вказаному місці землю та виявив окремо дві глиняні посудини, уламок кістяного гребінця і пошкоджену вогнем застібку.

Одна з глиняних посудин ліпна, орнаментована посередині вертикальними жолобками, інша – гончарна, сіролощена. Гребінець трьохшаровий, з дугоподібною спинкою і бронзовими заклепками. Застібка складається із бронзової овальної пластини-основи, до лицевої сторони якої прикріплено якусь дуже деформовану вогнем прикрасу із темно-сірої маси. На зворотному боці пластинки збереглось вушко, до якого кріпилась голка. Так краєзнавцем було виявлено могильник вельбарської культури II-IV ст. н.е. (Приналежність до археологічної культури встановлена дещо пізніше – *авт.*).[16].

Тоді ж про локалізацію даної пам'ятки археології Д. Остапук повідомив в Інститут суспільних наук у м. Львів. В 1963 р. на місці вельбарського могильника було проведено розкопки за участі львівських археологів В. Д. Барана і В. М. Циглика. [7].

Вченими була розкопана ділянка площею близько 400 м². В ході дослідження виявлено 8 захоронень з трупоспаленням і більше 10 ям, заповнених попелом і польовим каменем. Ями знаходились між захороненнями. На поверхні окремо підняте бронзове кільце.[17].

Зазначимо, що звітної документації по розкопках не було опубліковано. Піднятий матеріал передано в музей археології Львівського університету.

У 1962 році краєзнавцем Д. Остапуком, на північ від с. Машів Любомльського р-ну, в урочищі «Мельникова гора», на місці піщаного кар'єру, було виявлено захоронення з трупоспаленням. Уже в наступному році на цьому місці невеликі розкопки провів археолог В.Д. Баран. Відомо, що виявлено декілька частково зруйнованих захоронень того ж типу, що і в Любомлі (вельбарської культури – *авт.*). Результати досліджень також не були опубліковані.[17].

В 1963 році після закінчення розкопок В. Барана, сином краєзнавця Д. Остапука – Олександром - в 15 м., на південь від розкопу, було виявлено сліди зруйнованих захоронень з трупоспаленням, уламки кераміки і бронзову гребінчасту фібулу, що датується кінцем II-го – початком III ст. н. е. Там же, присутнім на розкопках львівським археологом В.В. Ауліхом було знайдено кременевий листовидний наконечник стріли.[7].

У 1966 році на східній околиці с. Гуща в урочищі «Додатки» (інша назва - «Могилки») в піщаному кар'єрі місцевими жителями було викопано ліпний горщик. Цю інформацію Д. Остапук надав уже згадуваному археологу Ю. Кухаренку. Останній, після детального дослідження, зафіксував, що місце знахідки уже зруйноване кар'єром, але приблизно в 100 метрах на захід, ним було виявлено сліди захоронення з трупоспаленням. Проте, через відсутність коштів, розкопок на цей рік провести не вдалось.[10].

Натомість, завдяки контактам Д. Остапука та Ю. Кухаренка, у 1967 році продовжились дослідження на вельбарському могильнику в м. Любомль. У складі Поліського загону Інституту археології АН СРСР, окрім них, працювала також викладач Брестського педагогічного інституту В. Нікітіна.

На могильнику, який знаходиться в північній околиці міста по вул. Брестській, в урочищі «Ксьондзове поле» було закладено два розкопи загальною площею 160 м². Перший з них підходив впритул до самого західного розкопа В.М. Циглика, другий – знаходився в п'яти метрах на захід від першого. На поверхні, яка раніше весь час розорювалась, було виявлено два захоронення, 15 ям і одна камінна виростка.[4].

Восени 1967 року, після від'їзду Ю. Кухаренка, у зв'язку із подальшим руйнуванням могильника в с. Гуща, краєзнавцем Д. Остапуком було прийнято рішення провести на місці цієї пам'ятки охоронні розкопки.[7].

Краєзнавцем було закладено невеликий розкоп площею 72 м² на краю кар'єра. Виявлено п'ять захоронень з трупоспаленням і чотири ями, заповнених попелом. Захоронення проводились у невеликих овальних ямах, глибиною приблизно 0,8 м. на дні ям знаходився попіл, уламки перепалених людських кісток і уламки глиняного ліпного посуду, характерного для поморської культури. В захороненнях були виявлені фрагменти від одної до чотирьох посудин. Деякі посудини повторно перепалені. З посуду в основному виділені темно-коричневі горщики, уламки кльошів, миски, покришки, а також виявлено два уламки бронзового пластинчатого браслета. В одній із ям виявлено крем'яний скребок з ретушою, уламок кременевої черешкової стріли, зроблений з мініатюрної пластинки і кременева мікролітична вставка у

Російський археолог М.Малевська.

вигляді високої трапеції. В товщині піску поза захороненням також зустрічались уламки такого ж посуду, а також уламки перепалених людських кісток.[10].

На основі речей, знайдених у захороненнях, могильник в с. Гуца слід датувати IV-II ст. до н. е. і віднести до поморської культури (група підкльшових захоронень). Кременеві знаряддя, виявлені в ямі, потрапили туди або випадково, або, найбільш вірогідно, були покладені спеціально в якості якихось ритуальних предметів, тобто використані повторно.

В 1968 р. на цьому могильнику Ю.В. Кухаренко проводив невеликі контрольні розкопки. Було закладено траншею 40 м², яка розміщувалась поруч до попередніх розкопок, однак матеріал не виявлений.[18].

Всі речі з розкопок в с. Гуца передано в Любомльський краєзнавчий музей.

У 1968 році експедиція під керівництвом Ю.В. Кухаренко продовжила розкопки на вельбарському могильнику в м. Любомль. Було розкрито ділянку площею 70 м², яка впритул підходила до розкопу попереднього року. Слідів захоронень не виявлено, зафіксовано лише велику яму, заповнену попелом і фрагментами ліпної кераміки. В 1970 році дослідження були продовжені. В шести метрах від розкопу 1967-1968 рр. було вивчено ділянку площею 126 м² де виявлено два захоронення з трупоспаленням і чотири ями, заповнені попелом. [17].

Всього ж, за три роки археологічних досліджень на могильнику вельбарської культури в м. Любомль під керівництвом Ю.В. Кухаренка, було виявлено чотири захоронення з трупоспаленням, невелика камінна вимостка і 20 ям, заповнених попелом і валунами. Обряд захоронення був приблизно такий, як і в носіїв поморської культури, але без кльшов. Захоронення проводились в ямах глибиною від 0,50 до 1,30 м, діаметром до 0,50 м. Уламки перепалених очищених людських кісток клали в урну, найчастіше в горщик, який зверху накривався мискою, все це ставилось на дно ями і присипалось залишками вогнища. Посуд майже весь ліпний, найчастіше коричневого кольору, це в основному горщики, глечики, миски. В урнах попадається також речовий матеріал, серед якого рифлена бусина зеленого кольору, глиняна кругла бусина, дільчаста, рештки кістяного гребінця з дугоподібною спинкою і бронзовими заклепками, кістяне пряслице, з однієї сторони орнаментоване концентричними кругами. Були також глиняні пряслиця – біконічне і циліндричне. [4].

Особливу увагу привертають бронзові фібули, які були в трьох захороненнях. Одна гребінчаста, масивна, дві інші арбалетоподібні, підв'язні, з декоративними кільцями на спинці.

На розкопаній ділянці також була виявлена невелика камінна вимостка, яка залягала на глибині 0,80 м, була викладена з невеликих каменів-валунів, викладених в один шар. Вона мала круглу площадку діаметром 0,80 м. Серед каміння знаходився попіл, але саме каміння не перепалене. Ніяких речових знахідок в зоні вимостки не виявлено.

Всі 20 ям були заокругленої форми діаметром до 1,50 м і глибиною до 1,70 м. На площі розкопок ями розміщені без всякої послідовності, заповнені піском з попелом. В більшості ям ніяких речових знахідок не було і тільки в шести ямах крім попелу знаходились по декілька каменів-валунів і окремі уламки глиняного ліпного посуду. Найбільш виразні з них представлені формами, характерними для лужицької культури. Серед них є уламки дископодібної покривки, прикрашеної нігтьовими защепами, лощений посуд, посуд з хрпаватою і хрпавато-пальчатою поверхнею. Крім того в одній із ям виявлено кременевий листовидний наконечник стріли, в двох по декілька уламків перепалених кісток тварин і в одній не перепалені кістки овечки і якогось гризуна.

Захоронення, розкопані Ю.В. Кухаренком на могильнику в Любомлі, на основі виявлених фібул, датуються кінцем II-го – першою половиною III ст. [4].

В 1970 році Ю.Кухаренко провів невелику розвідку на зруйнованому могильнику в с. Машів Любомльського р-ну. Розкопки велись на північно-західній частині могильника. Було виявлено 6 невеликих ям, заповнених попелом і камінням, як і на могильнику в Любомлі. Діаметр ям не перевищував одного метра, глибина 0,5 м. Ніяких речових знахідок в ямах не було. На площі поблизу ям траплялися окремі уламки перепалених людських кісток і поодинокі уламки ліпних посудин. Серед останніх є уламок яйцевидного горщика із загнутим всередину вінчиком. Все це дає підстави віднести цей могильник до вельбарської культури, хоча сама ця гірка була стоянкою, а потім місцем для поховань аж до XIX ст. На сьогоднішній день могильник повністю зруйнований. [17].

Весь матеріал із археологічних розкопок (крім Львівської експедиції) і окремі знахідки з вельбарських могильників зберігаються в Любомльському краєзнавчому музеї.

Новим етапом в розвитку історико-краєзнавчих досліджень на Любомльщині став кін.-60-х-поч. 70-х рр. XX ст. Великий поштовх в цьому плані дала підготовка видання «Історія міст і сіл УРСР. Волинська обл.». В районі було утворено редакційну комісію. До написання нарисів з минувшини населених пунктів краю залучали працівників влади, освіти, культури, краєзнавців, яким були розроблені рекомендації, як писати історію села, міста тощо.[16].

Почали вивчатись архіви, записувались легенди, збиралися статистичні дані. В процесі роботи над книгою, яка тривала майже десять років, у школах, окремих краєзнавців, крім текстового накопичувався і речовий матеріал. Зокрема, у школах почали створювати історичні куточки, за якими, однак, не вівся належний нагляд, і тому багато із зібраного з часом почало руйнуватись, або і взагалі зникати.

Вихід із даної ситуації уже вкотре запропонував місцевий краєзнавець, член районного Товариства по охороні пам'яток історії та культури, вчитель історії Д.О.Остапюк. На його переконання, що в районі повинен функціонувати музей, влада врешті відповіла згодою. На той час у дослідника була вже своя приватна колекція по археології, нумізматиці, письмових документах.[19].

Однак, одразу ж постала проблема відсутності необхідного приміщення під заклад і неможливості ввведення в штат посади музейного працівника. Через це, займаючись організацією музею, Д.О.Остапюк зараховувався періодично на різні посади в піонерклубі, сільських будинках культури, планетарії.

В кін.60-х рр. XX ст. в центрі міста було побудовано трьохповерхове приміщення, і третій поверх вдалося виклопотати під краєзнавчий музей. На той час, це було непогане приміщення, хоча й не було пристосоване і не мало кімнат для фондів. З 1971 року розпочалось пристосування приміщення під музей. Д.О.Остапюк сам розробив ескізи вітрин, а науковці Волинського краєзнавчого музею Л.Туліна, О.Нагорна допомагали порадами, де і як розмістити відділи і по експонуванню матеріалів. Постійно проводились експедиції по населених пунктах району в пошуках експонатів. Д.О.Остапюк налагодив зв'язки з Холмським музеєм (Польща), неодноразово їздив до туди вивчати досвід, знайомився з оформленням експозицій. Дирекцією Холмського музею у 1970 році було передано в дар Любомльському музею цінні експонати по мінералогії, стародруки, наукову літературу і негативи із 350 сторінок Холмських гродських книг, ревізій Любомльського і Ратенського староства з 1500 по 1580-ті роки, зроблених у Варшавському архіві.[25].

Окрім цього, у фонди новоствореного музею, Д.Остапюк передав велику частину власної колекції.

Перед відкриттям музею, його засновник Д.О.Остапюк, змушений був розраховатись через спірні питання з владою в процесі оформлення експозицій.

Офіційне відкриття музею відбулося 28 травня 1973 року. На той час у закладі діяли відділи: природи,

археології, середньовіччя і етнографії, Великої Вітчизняної війни, післявоєнного періоду, інтернаціональної дружби.[2].

Зазначимо, що штатних працівників у музеї так і не дали, що по суті і відбилось на його науково-дослідній роботі в подальшому. Функції завідувачів музею виконували секретарі товариства по охороні пам'яток історії та культури Е.А.Дибалюк, І.І.Шавловська, В.Д.Савчук. Регулярно проводились екскурсії, музей поповнювався експонатами. В 1976 році Міністерство культури за зразкову роботу присвоїло Любомльському краєзнавчому музею звання народного.[19].

Після того, як Д. Остапюк залишив музей, він не покинув краєзнавчої роботи: зібрав цікаву бібліотеку, захопився нумізматикую і філателією, вів постійні переписки з відомими істориками, археологами Ю.Кухаренком, В.Бараном, М.Смішко, Г.Охріменком та ін. Постійно шукав історичні матеріали про місто і район, вивчав архіви православних храмів Любомльщини, досліджував археологічні пам'ятки регіону. До краєзнавчої роботи він також залучив свого сина – Олександра, котрий з дитинства займався колекціонуванням, цікавився археологією.[2].

Водночас, за його ініціативи, до вивчення історичного минулого Любомльщини долучається ряд відомих дослідників. Так, у 1975 році в м. Любомль працював Любомльський загін архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР, під керівництвом М.В.Малевської. Серед інших питань стояло питання знайти місцезнаходження Георгіївської церкви. Враховуючи традицію будувати нові церкви на місці старих, археологічну розвідку розпочали коло стін нині існуючого, діючого храму, який представляє собою витягнуту по вісі схід-захід одностовпну будівлю з сильно виступаючою одною апсидою і дзвіницею з західного боку. Перекриття церкви плоскі, по дерев'яних брусах. Основний об'єм церкви критий двосхилим дахом, дзвіниці – шатром. Були закладені дев'ять шурфів з північного, східного і південного боку церкви. Виявилось, що вона побудована на залишках стін попередньої будівлі.[20].

Стіни церкви, збереглись на висоту 3-5 рядків кладки, складені із темно-червоної брускової цегли (а не плінфи) якісного випалу, розміром 25-26 x 11-12 x 8-9см. На деяких цеглинах поздовжні борозди, у нас таку цеглу називають «пальчатка». На фасаді північної стіни і апсиди добре прослідковувалась вендська система кладки цегли (чергування в одному ряді двох ложків з одним тичком), відомої в Південно-Західній Русі в середині і другій половині XIII ст. Розчин вапняно-піщаний, без цем'янки. Фундамент складений із валунів (від 30x30 до 8x10 см), запущений у піщаний материковий ґрунт на 1,30 м.

Тільки в одному шурфі закладеному в північно-східному куті і північної стіни апсиди виявлено невелику частину старої церкви (виступаючої тут за межу нині існуючої), а саме східний відрізок північної стіни і частина апсиди.

По ширині фундамент старої церкви ніде не виходить за межі нині існуючого храму і це говорить про те, що він був таких же розмірів по ширині як і нинішня, тобто складав приблизно 12м. Важче визначити довжину церкви старого храму, але по вертикальному шву М.В.Малевська визначила, що храм був прямокутної форми, близький до пропорцій багатьох чотирьохстовпних храмів другої половини XII – початку XIII ст.

Розкопки із східного боку підтвердили наявність трьох апсид (що підтверджує і літопис), а не однієї як в новій церкві. Знайдено також фрагменти фресок, фігурну цеглу з перепаленими до вигляду скляної поливи тичками, блакитного кольору. Попадала також фігурна цегла, яка була відома в до монгольський період.

За висновком дослідниці М.В.Малевської, стара церква була квадратна в плані, чотирьохсповпна одноглова будівля з трьома апсидами. На жаль, під час розкопок не було можливості провести в середині діючої церкви дослідження чотирьох опор старої церкви. [8].

Окрім цього М.Малевська провела невеликі розкопки на городищі в ур. «Шопи» X-XI ст. в м.Любомль.[15].

У 1977-1978 рр. на території Любомльського краю проводять дослідження археологи М. Пелешин та І. Михальчин. Їх увага, в основному, була звернена на обстеження території по березі р. Західний Буг. [21].

В ході розвідкових робіт ними виявлено стоянку доби мезоліту, поселення бронзового віку (тшинецько-комарівська культура) та ранньозалізного віку в с. Рівне. Поблизу с. Миловань дослідниками відкрито два поселення бронзового та два поселення ранньозалізного віків. Окрім того поблизу села, в ур. «Татарська гора», обстежено давньоруське селище VIII-IX ст. Також було обстежено територію с. Грабове, де виявлено сліди мезолітичної стоянки та поселення тшинецької культури.[9].

Поруч із цими дослідженнями, увагу науковців в означений період привертає район Шацького поозер'я.

У другій половині 60- 70 рр. тут працює білоруський археолог В. Ісаєнко. Вченим, зокрема були виявлені мезолітичні стоянки в с. Пульмо, Світязь, Острів'я Шацьк, зібрано матеріали поблизу оз. Луки, Пулемецьке, Світязь, Люцимер. Всі виявлені археологічні комплекси на цій території археологом були опубліковані в карті пам'яток кам'яного віку, що охоплює райони Волинської та Рівенської обл. [22].

Протягом 1978-1987 рр. в регіоні Шацьких озер працює археологічний загін міжфакультетської науково-дослідної студентської групи «Шельф» Львівського держуніверситету ім. І. Франка, під керівництвом археолога В. Артюха. Крім нього в археологічних маршрутах приймали також участь наукові співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР д.і.н Л.Г. Мацкевой та к.і.н. В.Д. Гупало. [25].

Внаслідок пошукових робіт були виявлені стародавні стоянки і поселення різних епох, які розташовувались вздовж берегів озер Пісочне, Світязь, Люцимер, Острів'янське Кримно, Соминець, Карасинець. Переважна більшість з них відносяться до епох мезоліту і давньоруському часу. У меншій кількості зустрічаються пам'ятки періоду енеоліту – бронзи, залізного віку.

Так, поблизу с. Ростань, в кар'єрі, глибині 11 м., експедицією було виявлено сліди раннепалеолітичної пам'ятки. Тут знайдено декілька десятків предметів з крем'яної гальки, яка оброблена рукою людини. Серед них: нуклеуси, масивні відщепи, рублячі знаряддя, поперечне скребло, відбійник, знаряддя типу чоппінгу. Вік пам'ятки 300-200 тис. років. Сьогодні ж цей комплекс перебуває в центрі дискусій вітчизняних археологів на предмет автентичності виявлених знахідок. [1].

Пам'ятки пізнього палеоліту були виявлені групою поблизу с. Піща. Так, на піщаній дюні разом з мезолітичними крем'яними предметами було знайдено наконечник дротика солютрейського типу.

Поблизу с. Затишся, біля озера Луки і в лісах на піщаних дюнах, експедицією знайдено півтора десятка мисливських стоянок епохи мезоліту. Серед них слід згадати пам'ятку «Затишся - V», де зібрано більш 2 тис. крем'яних виробів. Біля с. Затишся було піднято також фрагменти кераміки епохи неоліту, енеоліту, бронзового та залізного віку.[22].

Декілька мезолітичних стоянок було віднайдено на південному березі озера Перемут (с. Мельники), а також на озерах Світязь, Луки, Люцимер, Карасинець, Чорне в околицях смт Шацьк, поблизу сіл Світязь, Пульмо, Піща, Острів'я. Це, перш за все, поселення на високих берегах і піскових дюнах, де знайдена велика кількість виробів із кременю. Це нуклеуси, скребки, ножі, ножеподібні пластини, різці, відщепи.[1].

Кераміку та крем'яні знаряддя праці доби мідного віку (в основному – культура лійчастого посуду III тис. до н.е. – *авт.*) зафіксовано групою поблизу с. Світязь, Мельники, Підманево на оз. Перемут, Пісочне, Луки, Люцимер.[22].

Поселення бронзового і залізного віку були виявлені групою «Шельф» біля с.Затишся, Мельники, Пульмо, Шацьк. В основному це пам'ятки тшинецько-комарівської культури.

Зазначимо, що більшість виявленого матеріалу є піднятою з поверхні. Невеликі археологічні розкопки в районі Шацьких озер групою «Шельф» були проведені лише поблизу с. Затишся. В ході досліджень тут виявлено пам'ятки мезоліту, неоліту, енеоліту, незначні знахідки бронзового і залізного віків, давньоруського періоду (однією із цікавих знахідок цього періоду був бронзовий хрест-енколпійон XI ст.-*авт.*).[1].

Поселення періоду Київської Русі виявлені поблизу смт. Шацьк, біля с. Світязь, Пульмо, Мельники, Затишся, Піща, Острів'я. [22].

За матеріалами дослідження групи „Шельф” були розроблені рекомендації по збереженню унікального природного комплексу Шацьких озер, природної і культурної спадщини цього регіону. Матеріали з експедицій групи знаходяться в Любомльському краєзнавчому музеї. [1].

Окрім цього, в 70-80-ті рр. XX ст. територію Шацьких озер обстежував волинський археолог Г.Охріменко. Ним зібрані матеріали фінального палеоліту, мезоліту, неоліту. Дослідником також було обстежено стоянку кам'яного віку в с. Згорани.[22].

У 80-х рр. XX ст. Любомльщина стає об'єктом уваги дослідників сакрального мистецтва. Так, у 1982 році на території району діяла експедиція Волинського краєзнавчого музею з обстеження знятих з реєстрації і діючих культових споруд області під керівництвом доктора мистецтвознавства П.М.Жолтовського (1904-1986). Групою дослідників були обстежені церкви в м. Любомль, с. Вишнів, радехів, Штунь, Згорани, Шацьк, Острів'я, Піща, Ростань, Пулемець, Головне, Нудиже, Городно, Олеськ, Мосир, Пульмо, Світязь, Зачернеччя, Хворостів. З Любомльського району за результатами експедиції у фонди обласного музею надійшло 82 експонати. Серед них – ікони, предмети декоративного різьблення, стародруки тощо. Окрім цього 52 пам'ятки сакрального мистецтва було поставлено на облік.[3].

Поруч з цим у 1980-х рр. приділяється увага археологічним пам'яткам регіону. У цей період до

вивчення пам'яток старовини Любомльщини долучається О. Остапюк – син засновника краєзнавчого музею Д. Остапюка. Ще з дитинства він брав участь в археологічних розкопках та розвідках на території району під керівництвом Ю. Кухаренка, В. Барана, разом з батьком досліджував церковні архіви в регіоні. Окремо займався колекціонуванням, мав добрі збірки з нумізматики, фалеристики, філателії, боністики.[2].

У цей час, О. Остапюком було відкрито поселення бронзового віку біля с. Вишнів, поселення від ранньозалізного до давньоруського часу в с. Штунь, виявлено і зафіксовано кургани поблизу с. Головно, Руда, Бірки. При цьому краєзнавець весь час працював над збором інформації по історії Любомльського р-ну, активно долучався до поповнення музейних фондів тощо.

В 1986 р. львівський археолог Івановський В.І. на вельбарському могильнику в м. Любомль, на схід від попередніх досліджених ділянок, заложив розкоп приблизно 30 м². Захоронень і ям виявлено не було. Але на глибині 0,5 м. знайдено бронзовий наконечник ремня II-III ст. н.е., а також фрагменти кераміки. [17].

Зазначимо також, що багато матеріалів з історії Любомльського краю друкувалось на сторінках районної газети «Новий шлях», згодом - «Радянське життя».

Незважаючи на значні археологічні відкриття та історичні дослідження на території Любомльщини, в стані занепаду перебував місцевий краєзнавчий музей. Фактично з кінця 70-х. - до кінця 80-х рр. ХХ ст. за ним ніхто не доглядав. Лише періодично проводились екскурсії працівниками бібліотеки, відділу культури тощо. За цей час пропала частина найцінніших експонатів: нумізматична колекція, підбірка люльок, зброя та ін. Зібраний до того часу етнографічний матеріал був повністю понищений міллю.[2].

Лише з 1987 року з ініціативи завідуючого Любомльським райвідділом культури В.І.Климовича та за участі О.Остапюка, в музеї розпочато нове переоформлення експозиції. Допомогали в цьому працівники Волинського краєзнавчого музею (О.Ошуркевич, О.Вернидубов), співробітники Волинського художньо-оформлювального комбінату, місцеві художники-оформлювачі. 19 липня 1989 року відбулось урочисте відкриття новооформленого музею. Щоправда, заклад і далі працював на добровільних засадах до 1991 року, коли була введена посада завідувача музею.[19].

Таким чином, в середині- другій половині ХХ ст. продовжується активне історико-краєзнавче та археологічне вивчення Любомльщини. Зазначимо, що основну роль в процесі дослідження минувшини регіону відіграють як фахові історики (Ю.Кухаренко, П.Раппопорт, В.Баран, М.Малевська, М.Пелецишин, В.Ісаєнко та ін.), так і місцеві краєзнавці (Д. Остапюк, О.Остапюк). При цьому, в цей час організовано і створено центр для подальшої науково-дослідної роботи в регіоні – Любомльський краєзнавчий музей, роль якого, по справжньому, не була оцінена тодішнім партійним керівництвом. Водночас, в означений період відбувалось системне нищення пам'яток архітектури краю, історичних архівів православних храмів, католицьких костелів тощо.

1. Артюх В. Лашманов В. Археологічні дослідження групи «Шельф» на Шацьких озерах.// *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 25. Луцьк, 2007 – с. 20-24.*

2. Вернидубов О. Криштапюк Л. Родина Остапюків – фундатори Любомльського краєзнавчого музею. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Науковий збірник: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. — Луцьк, 2007. — с. 190-191.*

3. Ковальчук С. І. Перше дослідження рухомих пам'яток у церквах Любомльського району. 80-ті роки ХХ століття / С. І. Ковальчук // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині : матеріали XXV Волин. обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – с. 319–320.*

4. Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин. – М.: Наука, 1980. – с.28-126.

5. Кухаренко Ю.В. Пам'ятники залізного віка на території Полісся. *Свод археологических источников. -Д-29. - Изд. АН СССР. - М., 1961. - с. 10-13, 61-67.*

6. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. *Свод археологических источников. – Археология СССР. – Выпуск Е-1 – 57. – с. 31-32.*

7. Любомльщина історична, туристична, інвестиційно приваблива: довідник-путівник. - Луцьк: Надстир'я, 2011 – с. 12-16.

8. Малевская М.В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. // *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. – С-Петербург, 1997. – с. 259-265.*

9. Михальчишин І. Археологічні розвідки в Західному Побужжжі./ І.Р. Михальчишин.// *Археологія. – 1986 р. - №55 – с. 95-98.*

10. Остапюк Д.А. Могильник в с. Гуца // *Археологические открытия 1968 г. АН СССР. Изд. Наука. - М., 1969. - с. 344-345.*

11. Остапюк О. З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці в м. Любомль. // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної конференції м. Луцьк, 2001. - С. 115-121
12. Остапюк О. Про діяльність «Просвіти» на території Любомльського району. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сераховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся. Матеріали XXI Волинської обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції - Луцьк, 2006. - с.246-252
13. Остапюк О. З історії синагоги м. Любомль (До 500-річчя побудови) // Старий Луцьк. - Випуск VII. - Матеріали наукової конференції «Любартовські читання» 1-2 квітня 2011 р. - Луцьк, 2011. - с. 371-391
14. Остапюк О. Дослідник Полісся Ю.В. Кухаренко / До 80-річчя з дня народження // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. матеріали X історико-краєзнавчої конференції. - Надстир'я. - Луцьк, 2002. - с.248-250.
15. Остапюк О. Городища на території Любомльського і Шацького районів // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Матеріали XLV міжнародної наукової конференції. - Луцьк - Шацьк, 2013.- с. 53-57.
16. Остапюк О. Мій батько. // Роде наш красний. Волинь у долях края і людських документах. - Т. III. - Луцьк «Вежа», 1999. - с.432-452.
17. Остапюк О. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району. // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої конференції 20-23 січня 1998 року. Луцьк.- 1998.- с.182-183.
18. Остапюк О. Могильники поморської культури на території Любомльського району // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Край на межі тисячоліть. Матеріали X історико-краєзнавчої конференції. - Надстир'я. - Луцьк, 2002. - с.125-128.
19. Остапюк О. Про створення і діяльність Любомльського краєзнавчого музею. // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск II. Луцьк, 1999. - с. 72-74.
20. Остапюк О. З історії Георгіївської церкви м. Любомля. // Пам'ятники сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Матеріали VII міжнародної наукової конференції Волинського іконопису. Луцьк, 2000. - с.60-74
21. Охріменко Г. Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи : розвиток матеріал. та духов. культури / Г. О. Охріменко. - Луцьк : Волин. обл. друк., 2003. - с.186,200.
22. Охріменко Г., Маркус І., Собуцький М. Фінальнопалеолітичні пам'ятки Прип'ятського Полісся та району Шацьких озер. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Вип. 25. Луцьк, 2007 - с.7-13.
23. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. - Ленинград, 1967. - с.32, 71-72.
24. Садовник Т. Любомльський район в археологічних дослідженнях Ю.Кухаренка. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: Науковий збірник: Випуск 25; Матеріали XXV Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Любомль, 25 жовтня 2007 р. - Луцьк, 2007. - с. 315-316.
25. Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині : [монографія] / С. В. Терський ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". - Л. : Львів. політехніка, 2010. - с. 111,122.
26. Фініковський Ю. Історико-краєзнавчі та археологічні дослідження на Любомльщині (друга половина XIX - перша половина XX ст.) // I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені 90-річчю від дня народження Григорія Гуртового, смт. Торчин, 26 грудня 2014 року. Науковий збірник. - Луцьк, 2014 - с.267-273.

Алла ДМИТРЕНКО (Луцьк)

СТРІТЕНСЬКА СВІЧКА ЯК ОБЕРЕГ ВІД ГРОЗИ У СВІТОГЛЯДНИХ ТРАДИЦІЯХ УКРАЇНЦІВ ВОЛИНИ (за польовими матеріалами)

В обрядах і звичаях українців використовувалося багато атрибутів (рослини, вода, хліб, зерно, каша, окремі елементи одягу тощо), які несли певне символічне навантаження і використовувалися у різноманітних випадках життя. Важливу роль серед них відігравала воскова свічка як уособлення давнього символу – небесного вогню. Свічка супроводжувала людину від народження до смерті: при запаленій свічці народжувалися, одружувалися і йшли в небуття. Без воскових свічок не обходилося жодне важливе обрядове дійство. Особливу роль відігравала стрітенська свічка, яка дотепер використовується в обрядовому житті і побуті українців. Тому осмислення реалій архаїчних компонентів української культури має важливе значення в розвитку сучасної української культури. Чи не ідеальний шлях розвитку української національної культури пропонує В. Борисенко – гармонійне поєднання традиційної аграрної культури з досягненнями урбанізованого середовища. Цей шлях, на думку дослідниці, має проходити через «глибоке розуміння і знання етнічної і звичаєвої культури...», а для цього «потрібні знання й аналіз конкретних